Η κατοικία στην υστεροελληνιστική Δήλο

Δρ Monika Trümper
Associate Professor of Classical Archaeology
Department of Classics, The University of North Carolina at Chapel Hill

Η Δήλος μπορεί κάλλιστα να θεωρηθεί η ελληνική Πομπηία, διότι, όπως και στην πόλη του Βεζουβίου, τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που αποκαλύπτουν συστηματικά οι γαλλικές ανασκαφές από το 1873, διατηρούνται σε πολύ καλή κατάσταση και είναι εξαιρετικής σημασίας. Όμως, ακριβώς όπως και η Πομπηία, η πόλη της Δήλου δεν υπήρξε σημαντική μεγαλούπολη της αρχαιότητας. Το νησί οφείλει τη φήμη του στο ιερό του Απόλλωνα, το οποίο γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη ήδη από τον 7ο αιώνα π.Χ. Η Δήλος, τον 5ο και 4ο αιώνα π.Χ., βρισκόταν υπό την κυριαρχία της Αθήνας, αλλά το 314 κηρύχθηκε ελεύθερη και ανεξάρτητη, ως το 167/6 π.Χ. Σ' αυτό το χρονικό διάστημα τεκμηριώνεται αρχαιολογικά η έντονη οικοδομική δραστηριότητα που συνδέεται με τον δημόσιο και θρησκευτικό βίο. Αντίθετα, η ύπαρξη κατοικιών, καταστημάτων και εργαστηρίων αποδεικνύεται μόνο μέσω των επιγραφών, και συγκεκριμένα από τους οικονομικούς απολογισμούς του ιερού του Απόλλωνα, το οποίο ενοικίαζε αρκετά επικερδώς διάφορα καταστήματα και ακίνητα που είχε στην ιδιοκτησία του.[1] Από τις ανασκαμμένες κατοικίες, που ξεπερνούν τις 100, καμία δεν μπορεί να χρονολογηθεί με βεβαιότητα πριν από το 167/6 π.Χ., όταν οι Ρωμαίοι ανακήρυξαν τη Δήλο ελεύθερο λιμάνι συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτό στην οικιστική ανάπτυξη της πόλης.

Ακόμα και αν η έκταση της ανεξάρτητης Δήλου και ιδίως των οικιστικών τομέων της πόλης δεν μπορεί να αναπαρασταθεί με ακρίβεια,[2] είναι βέβαιο ότι η πόλη μετά το 167/6 π.Χ. αναπτύχθηκε σε πολύ μεγάλο βαθμό και προπαντός εμπλουτίστηκε με κατασκευές, οι οποίες εξυπηρετούσαν τον νέο της προορισμό: προκυμαίες, εμπορικά οικοδομήματα, καταστήματα, κατοικίες και λέσχες των επαγγελματικών συντεχνιών. Η ζωή στο ελεύθερο λιμάνι ανθεί για περίπου 100 χρόνια, έως ότου ορισμένα ακμάζοντα ιταλικά λιμάνια, όπως τα λιμάνια του Puteoli και της Όστια, ανταγωνίζονται σημαντικά τη Δήλο και σταδιακά οι έμποροι εγκαταλείπουν το νησί. Μερικά από τα σπίτια καταστράφηκαν, όταν στο νησί εισέβαλαν το 88 π.Χ. τα στρατεύματα του βασιλιά Μιθριδάτη και στη συνέχεια το 69 π.Χ. οι πειρατές του Αθηνοδώρου. Οι περισσότεροι από τους εναπομείναντες κατοίκους φαίνεται πως εγκατέλειψαν οικειοθελώς τα σπίτια τους παίρνοντας μαζί όλα τα πολύτιμα κινητά αντικείμενα.

Η πληθυσμιακή δομή και η οργάνωση της κοινωνίας του εμπορικού λιμανιού δεν μπορεί να αποδοθεί με ακρίβεια. Οι επιγραφές μαρτυρούν ότι υπήρχαν εξέχουσες οικογένειες και κοινωνικές ελίτ στην πόλη, καθώς και ένας κοσμοπολίτικος πληθυσμός με εμπόρους από όλη τη Μεσόγειο, κυρίως από την Ιταλία. Δεν είναι ωστόσο γνωστό αν η οικογένεια αποτελεί τον κυρίαρχο παράγοντα της κοινωνικής δομής και ποια κοινωνική θέση κατείχαν τα πρόσωπα τα οποία βρίσκονταν κατά κύριο λόγο στο νησί: πρόκειται για δούλους, απελεύθερους ή μέλη ανώτερων κοινωνικών τάξεων; Οι επιγραφές αναφέρουν, μαζί με τους μόνιμους κατοίκους, και ταξιδιώτες, που διαμένουν προσωρινά στο νησί, πιστοποιώντας κατ' επέκταση την ύπαρξη μιας ιδιαίτερα κινητικής αγοράς πώλησης και ενοικίασης κατοικιών και συνακόλουθα μια υψηλή διακύμανση σε σχέση με το εύρος του πληθυσμού.[3]

Οι ανασκαμμένες κατοικίες περιορίζονται κυρίως σε τρεις συνοικίες (εικ. 1): τη συνοικία του Θεάτρου, η οποία, ενώ στην αρχή παρουσίαζε σχετικά ομαλή χωροθέτηση, δίνει σήμερα μια εικόνα αταξίας,[4] δεδομένου ότι με την οικοδομική έξαρση μετά το 167/6 π.Χ. προστέθηκαν συστηματικά και νέα κτίσματα, τη συνοικία του Σκαρδανά ή αλλιώς της Λίμνης, η οποία και παρουσιάζει ένα πραγματικά ορθογώνιο πολεοδομικό σχέδιο με κάθετους και οριζόντιους δρόμους, και τη συνοικία του Σταδίου, η οποία έχει αποκαλυφθεί σε μικρότερο βαθμό. Οι οικίες της Δήλου δημοσιεύτηκαν εγκαίρως και με παραδειγματικό τρόπο και αποτελούν το καλύτερο δείγμα ελληνιστικής αρχιτεκτονικής της κατοικίας στην Ανατολική Μεσόγειο, το οποίο μπορεί να αξιοποιηθεί για πολλαπλά ζητήματα.[5] Όμως αυτό σημαίνει επίσης ότι τα δηλιακά σπίτια, λόγω της έλλειψης (τουλάχιστον μέχρι σήμερα) ικανού αριθμού σύγχρονων παραλλήλων, δεν μπορούν να αξιολογηθούν επαρκώς. Θα πρέπει λοιπόν να παραμείνει ανοιχτό το ερώτημα κατά πόσο αποτελούν αντιπροσωπευτικό δείγμα της κατοικίας των ελληνικών πόλεων της υστεροελληνιστικής περιόδου ή είναι το αποτέλεσμα των ιδιαίτερων συνθηκών ενός ελεύθερου λιμανιού. Νεότερες έρευνες έχουν εξετάσει κυρίως τις παρακάτω παραμέτρους: την οικοδομική ιστορία των κατοικιών, με σκοπό να εντοπίσουν αλλαγές στην κουλτούρα της κατοικίας και την κοινωνική σημασία των σπιτιών,

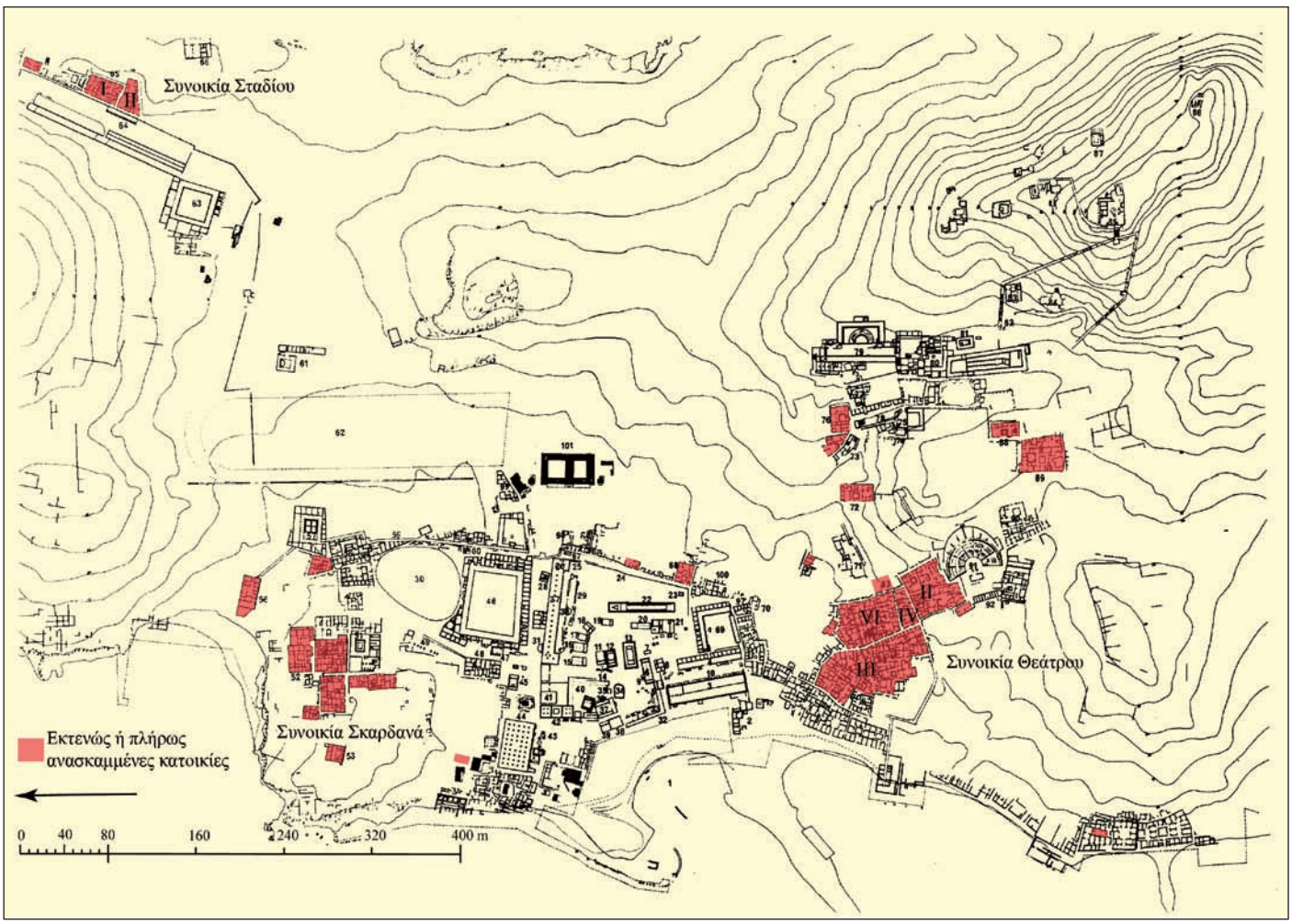

1. Δήλος, τοπογραφικό σχέδιο του κέντρου της πόλης.

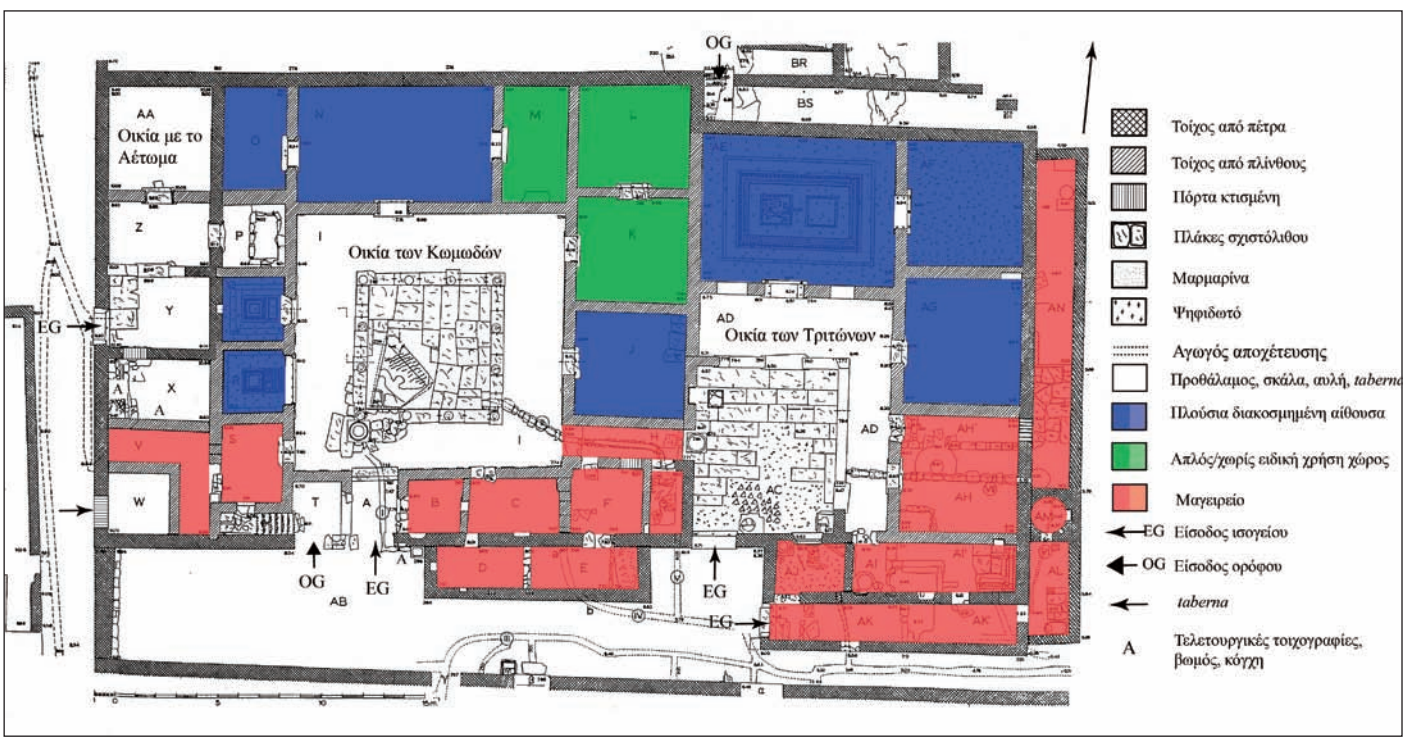

2. Δήλος, νησίδα της οικίας των Κωμωδών, κάτοψη.

την ποικιλία των μορφών των σπιτιών και τη χωροθετική τους οργάνωση σε νησίδες (οικοδομικά τετράγωνα), καθώς και τη σχέση μεταξύ κοινωνικών σχέσεων των κατοίκων και χωροθετικής οργάνωσης των κατοικιών και των νησίδων. Οι κατοικίες αποτελούν σημαντική πηγή για τη διερεύνηση των κοινωνικών δομών, των προτύπων και των τρόπων συμπεριφοράς καθώς και της εξέλιξής τους. Αυτοί οι παράγοντες θα σκιαγραφηθούν στη συνέχεια μέσω τριών χαρακτηριστικών παραδειγμάτων.[6] Στα τελικά συμπεράσματα θα παρουσιαστούν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των σπιτιών της Δήλου και θα ενταχθούν –όσο αυτό είναι εφικτό– στο ευρύτερο πλαίσιο της αρχιτεκτονικής της κατοικίας στην ελληνιστική περίοδο.

Η κατοικία αξιώσεων

Η δηλιακή οικιστική αρχιτεκτονική περιλαμβάνει μια μεγάλη ποικιλία μονάδων κατοίκησης, στις οποίες ανήκουν τα πατάρια μέσα σε χώρους με πολλαπλές επαγγελματικές και εμπορικές χρήσεις (*tabernae*), τα λιτά συγκροτήματα με χώρους κατοικίας και *tabernae*, τα ανεξάρτητα διαμερίσματα στον πάνω όροφο, τα απλά σπίτια με αυλή, και ελάχιστα μεμονωμένα παραδείγματα σπιτιών με περισσότερες από μία αυλές. Μεταξύ αυτών των οικιστικών μονάδων κυριαρχούν τα απλά σπίτια με αυλή, τα οποία με διαφορετική μορφή και μέγεθος καταλαμβάνουν εμβαδόν από 53 έως 800 τ.μ. Η οικία των Κωμωδών στην περιοχή του Σκαρδανά με εμβαδόν 515 τ.μ. βρίσκεται στην πέμπτη θέση της κλίμακας μεγέθους των δηλιακών κατοικιών (εικ. 1, 2). Αποτελεί μέρος μιας νησίδας με τρεις διαφορετικού μεγέθους κατοικίες (την οικία των Τριτώνων: 415 τ.μ. και την οικία με το Αέτωμα: 93 τ.μ.) και, παρά την ομαλή και ορθογώνια κάτοψη της νησίδας, συνδέεται με το γειτονικό συγκρότημα στα δυτικά μέσω των χώρων P, S και V. Επειδή όμως η νησίδα δεν είχε απόλυτα ορθογωνισμένη κάτοψη[7] αλλά σχεδόν τετράγωνη, υπήρξαν σημαντικές επιπτώσεις στο σχέδιο του σπιτιού. Δίπλα στην κύρια είσοδο στα νότια βρίσκεται μία αψιδωτή δίοδος προς τη σκάλα που οδηγεί στον ανεξάρτητο ως προς τη χρήση του πάνω όροφο (εικ. 3). Γύρω από τη σχεδόν τετράγωνη αυλή, η οποία διαθέτει πλήρες περιστύλιο με δώδεκα κίονες και σύστημα υδροδότησης, συγκεντρώνονται πίσω από κάθε πλευρά διάφορες ομάδες δωματίων: στα βόρεια ο «οίκος», το μεγαλύτερο δωμάτιο του σπιτιού (*oecus maior*) με δύο πλευρικές προσθήκες (M-O), στα δυτικά δύο μικρά τετράγωνα δωμάτια (O, R), στα νότια δωμάτια διαφορετικού μεγέθους (B-G, S, V) που περιλαμβάνουν ένα αποχωρητήριο (G) και πιθανώς ένα απλού τύπου λουτρό (E;). Στα ανατολικά, τέλος, υπάρχουν τρία σχεδόν ίδιου μεγέθους τετράγωνα δωμάτια (J-L). Έχει ήδη αποτελέσει πολυσυζητημένο θέμα η λειτουργία των χώρων στις ελληνικές κατοικίες και ιδιαίτερα σε τόσο μεγάλες, πολύχωρες κατοικίες, όπως η οικία των Κωμωδών. Μία συγκεκριμένη λειτουργία μπορεί να προσδιοριστεί με κριτήριο την ύπαρξη συγκεκριμένων εγκαταστάσεων, όπως για τα αποχωρητήρια ή τα λουτρά. Σε όλα τα υπόλοιπα δωμάτια της οικίας των Κωμωδών αλλά και άλλων κατοικιών της Δήλου απουσιάζουν ευρήματα ή είδη επίπλωσης που να επιτρέπουν τον προσδιορισμό της χρήσης ή τουλάχιστον να προσφέρουν κάποια ένδειξη για την τελική χρήση συγκεκριμένων

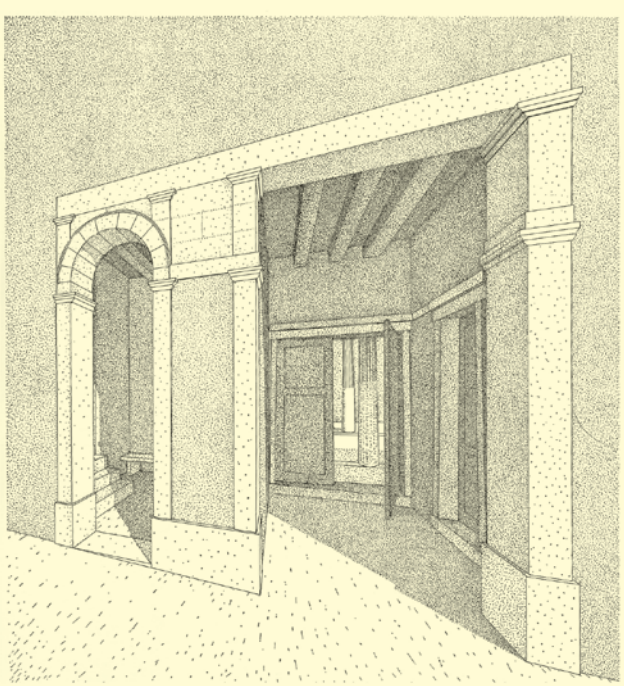

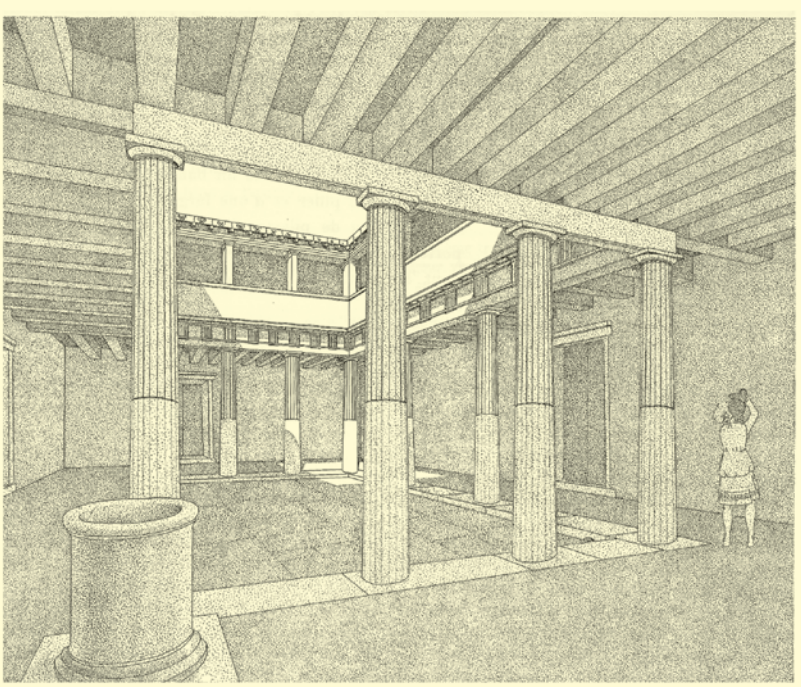

3. Δήλος, οικία των Κωμωδών, αποκατάσταση των εισόδων και της αυλής με περιστύλιο.

χώρων.[8] Έτσι, μόνο με τα παρακάτω κριτήρια είναι δυνατό να οριστεί μία μέθοδος κατάταξης των δωματίων των κατοικιών: τη θέση του δωματίου εντός της κατοικίας, το μέγεθος, τη μορφή (κανονική ή μη), τον αριθμό, τη θέση και την τοποθέτηση των ανοιγμάτων (θυρών και παραθύρων), τη διαμόρφωση (δάπεδο, κονιάματα, αρχιτεκτονικά στοιχεία και το υλικό τους, κόγχες, αποχετεύσεις, κ.λπ.). Το εύρος των δηλιακών δαπέδων περιλαμβάνει από χρηστικά δάπεδα με πλάκες γρανίτη και πήλινες πλάκες και φτάνει μέχρι τα καλύτερα μαρμαροθετήματα, εξαιρετικά ψηφιδωτά δάπεδα *opus tessellatum*, καθώς και πανάκριβα ψηφοθετήματα (εμβλήματα) *opus vermiculatum* με διάφορα εικονογραφικά θέματα (εικ. 10).[9] Οι δηλιακές διακοσμήσεις τοίχων χαρακτηρίζονται από το επονομαζόμενο «στυλ τοιχοδομίας», το οποίο όμως επιτρέπει μία μεγάλη διαφοροποίηση ως προς την ποιότητα, σύμφωνα με τα παρακάτω κριτήρια: πλαστική ή επίπεδη απόδοση, πολυχρωμία, αριθμός των ζωφόρων και των γείσων καθώς επίσης και εικονογραφικά στοιχεία (εικ. 4).[10] Στην οικία των Κωμωδών μπορούν με αυτό τον τρόπο να αναγνωριστούν οι αίθουσες N (*oecus maior*), Q (*oecus minor*) και R (*exedra*) ως οι σημαντικότεροι χώροι της οικίας, ακολουθούμενοι από τα δωμάτια J και O. Τα συγκεκριμένα δωμάτια, συνειδητά διαφοροποιημένα ως προς το μέγεθος και τη μορφή τους, θα πρόσφεραν με βεβαιότητα μία εξευγενισμένη διαβίωση σε ένα πολυτελές περιβάλλον και θα χρησιμοποιούνταν κατά προτίμηση σε ξεχωριστές περιπτώσεις, όπως στην υποδοχή επισκεπτών. Αντίθετα, τα δωμάτια στα νότια (B-G, S, V) μπορούν να αναγνωριστούν ως δευτερεύοντες χώροι για το μαγείρεμα και τις οικιακές δραστηριότητες, στα οποία εργάζονταν κυρίως οι δούλοι του σπιτιού. Τα δωμάτια K-M βρίσκονται ιεραρχικά, βάσει του μεγέθους τους και της θέσης τους, μεταξύ των χώρων για τις οικιακές δραστηριότητες και των πλούσια εξοπλισμένων δωματίων και μπορούν να κατηγοριοποιηθούν μόνο ως απλούστεροι χώροι διαβίωσης χωρίς συγκεκριμένη λειτουργία. Η γειτονική οικία των Τριτώνων είναι παρόμοια οργανωμένη, παρά το μικρότερο μέγεθός της και τη μακρόστενη κάτοψή της, η οποία και επέτρεπε την ενσωμάτωση ενός περιστυλίου με κιονοστοιχίες στις δύο πλευρές (εικ. 2). Και στις δύο κατοικίες διαπιστώνονται μόνο λίγες μετατροπές, χαρακτηριστικά στην πτέρυγα των οικιακών δραστηριοτήτων, που επεκτάθηκαν και διαφοροποιήθηκαν: Στην οικία των Κωμωδών προβλεπόταν ίσως η εγκατάσταση ενός λουτρού στο δωμάτιο E, ενώ η οικία των Τριτώνων απέκτησε με την προσθήκη μίας κυκλικής μπανιέρας λουτρό εφιδρώσεως (AM) και το λουτρό (AL) μία πολυτελή «σουίτα μπάνιου», που πιθανώς να ήταν προσβάσιμη άμεσα ακόμα και από το δρόμο (μέσω των AK/AK΄). Συνεπώς είτε μπορούσαν να εισέρχονται στις λουτρικές εγκαταστάσεις οι επισκέπτες χωρίς να πρέπει να περάσουν από την αυλή του περιστυλίου μέσω της κουζίνας (AI) και του αποχωρητηρίου (AI΄) είτε θα μπορούσε ίσως η «σουίτα μπάνιου» να νοικιαστεί επικερδώς σε ξένους.

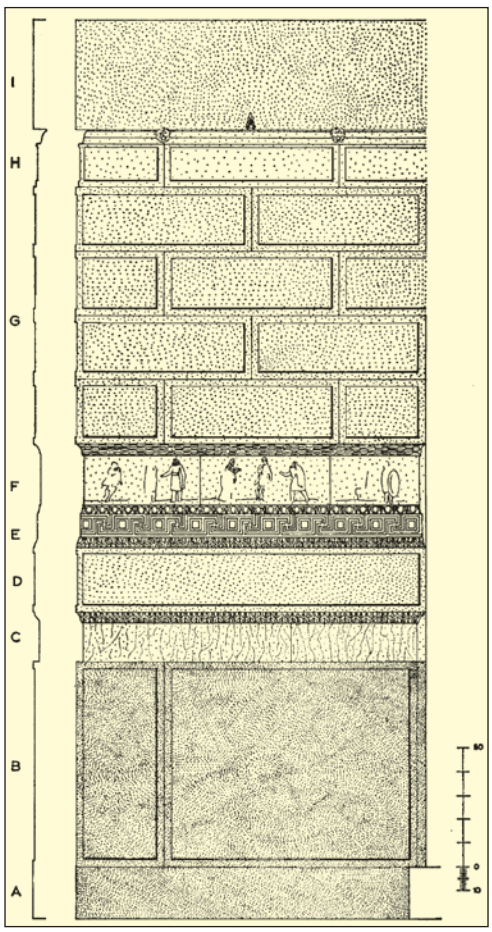

4. Δήλος, οικία των Κωμωδών, αποκατάσταση της διακόσμησης τοίχου με έγχρωμα πλαστικά μαρμαροκονιάματα από τον *oecus maior* N και λεπτομέρεια της παράστασης της ζωφόρου.

Ακόμα και αν στη Δήλο ήταν δυνατό να ταυτοποιηθούν έως σήμερα μόνο έντεκα κατοικίες με αποδεδειγμένη έκταση άνω των 400 τ.μ. (μέχρι το μέγιστο, περίπου 800 τ.μ.), οι αρχές διάρθρωσης του σπιτιού που ισχύουν για την οικία των Κωμωδών διαπιστώνονται επίσης και σε μικρότερες κατοικίες, όπως π.χ. στην οικία της Τρίαινας (286 τ.μ., εικ. 5) ή στην οικία B της νησίδας IV της συνοικίας του Θεάτρου (246 τ.μ.). Ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός ότι το σχέδιο των κατοικιών με δύο ή περισσότερες αυλές, το οποίο και διαδίδεται το αργότερο από τα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ. σχετικά ευρέως στην αρχιτεκτονική της ελληνικής κατοικίας, δεν καταφέρνει να κυριαρχήσει στη Δήλο. Αυτό μπορεί να εξηγηθεί

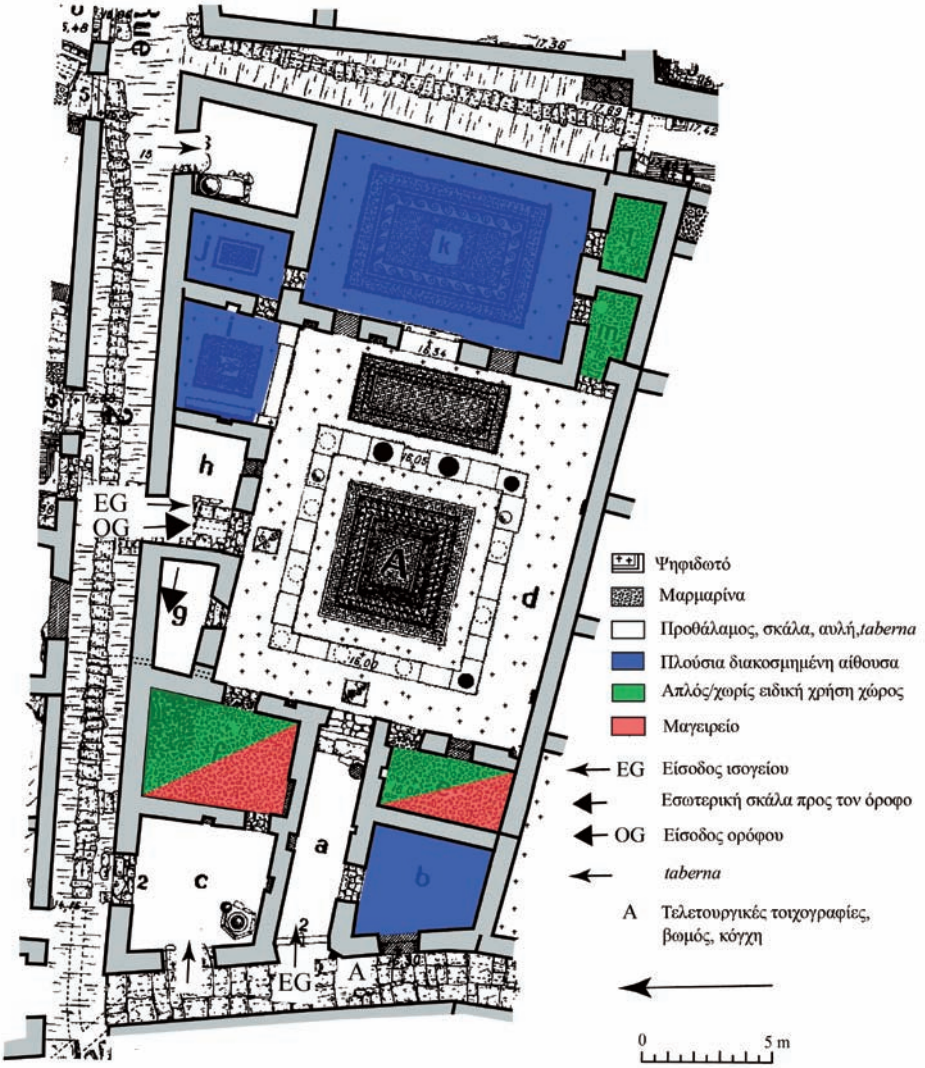

5. Δήλος, οικία της Τρίαινας, κάτοψη.

αφενός από την έλλειψη χώρου, διότι η γη προς οικοδόμηση στο ελεύθερο λιμάνι προφανώς ήταν περιορισμένη και ακριβή και γι' αυτό το λόγο δεν υφίστανται στη Δήλο κατοικίες «του τύπου των ανακτόρων» με εμβαδό πολύ μεγαλύτερο από 1.000 τ.μ., όπως στην Πέλλα, την Ερέτρια και την Πέργαμο. Επειδή όμως υπάρχουν κατοικίες με δύο αυλές και εμβαδόν μόλις 500-600 τ.μ., θα μπορούσε να αναγάγει κανείς την προτίμηση και την επικράτηση των σπιτιών με μία αυλή στη Δήλο σε κοινωνικοπολιτισμικές αιτίες: προφανώς δεν υπήρχε πλέον ενδιαφέρον στη Δήλο για κάποια μορφή διαφοροποίησης, την οποία προσέφεραν τα σπίτια με περισσότερες αυλές, όπως π.χ. στο διαχωρισμό ενός πιο «δημόσιου» και πολυτελέστερα διαμορφωμένου χώρου για την υποδοχή των καλεσμένων και ενός πιο «ιδιωτικού», λιγότερο πολυτελούς οικιακού χώρου για την οικογένεια. Ακόμα και αν δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι κάτοικοι της οικίας των Κωμωδών και παρόμοιων κατοικιών στη Δήλο ανήκαν σε εύπορα στρώματα της κοινωνίας του ελεύθερου λιμανιού, δεν μπορεί να αναπαρασταθεί ούτε το μέγεθος και η σύνθεση των νοικοκυριών και προπαντός ούτε η κοινωνικοπολιτική θέση των κατοίκων τους.

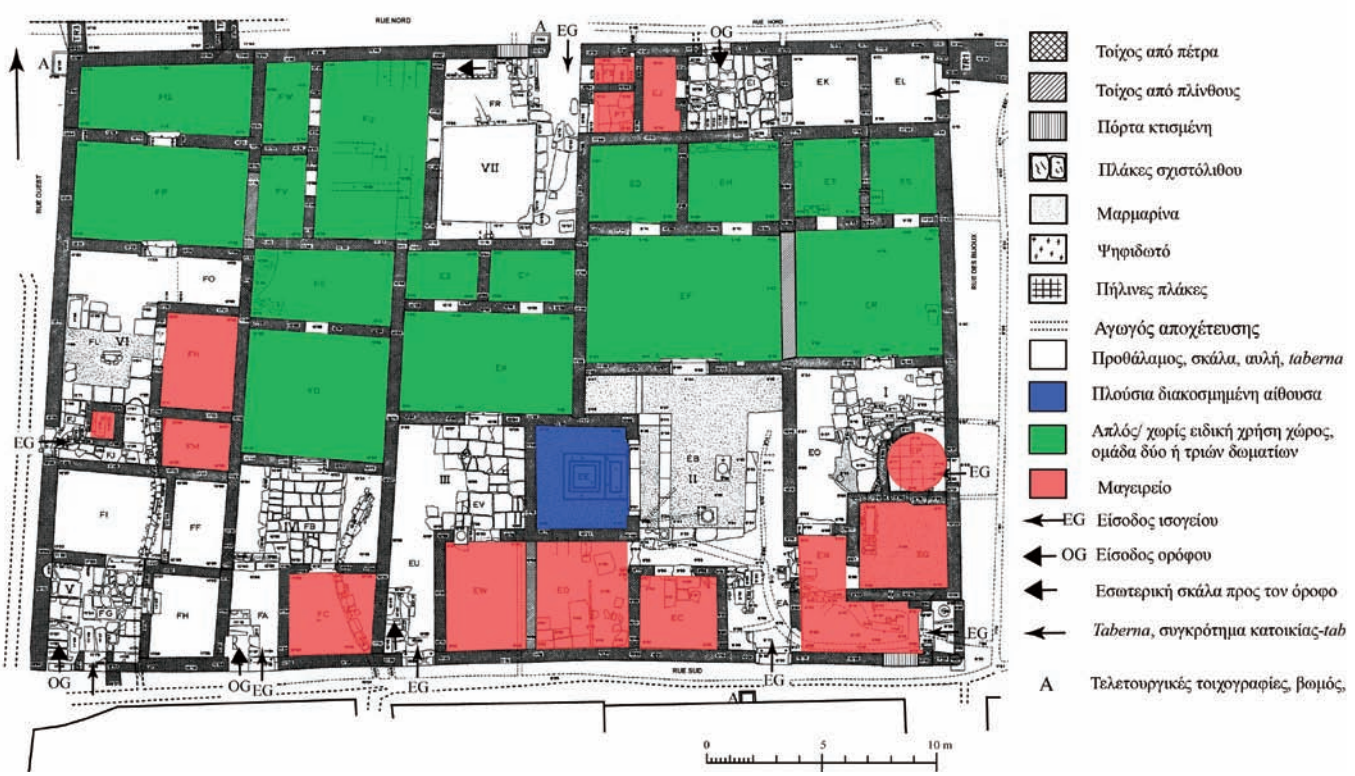

6. Δήλος, νησίδα των Χαλκών, κάτοψη.

Η μέση κατοικία

Ένα πρότυπο πιο λιτής κατοικίας μπορεί να αναζητηθεί στη νησίδα των Χαλκών, η οποία βρίσκεται απέναντι και διαγώνια από την οικία των Κωμωδών. Τα σπίτια I-IV και VII-VII αυτής της νησίδας (εικ. 1, 6), με εμβαδό 110 έως 232 τ.μ., αντιπροσωπεύουν τον πιο δημοφιλή τύπο κατοικίας στη Δήλο («κανονική οικία»). Στο πρόσθιο τμήμα της κατοικίας ανοίγονται προς μία κεντρική αυλή απλοί χώροι οικιακών δραστηριοτήτων και ένας προθάλαμος, ενώ στο πίσω μέρος μία ομάδα από δύο ή τρία πολυτελέστερα δωμάτια (*oecus maior* με ένα ή δύο παράπλευρα δωμάτια, που αποτελούν τη γνωστή ενότητα δύο ή τριών δωματίων). Επιπλέον δωμάτια βρίσκονταν στον πάνω όροφο, που ήταν προσβάσιμος είτε μέσω εσωτερικής σκάλας είτε μέσω ανεξάρτητων κλιμάκων (οικίες II, IV) και για το λόγο αυτό πιθανόν ο επάνω όροφος να ήταν ανεξάρτητος. Σε ειδικούς χώρους υπήρχαν μόνο αποχωρητήρια (οικίες I/EM, VI/FK, VII/FS) και διάφοροι τύποι λουτρών (οικία I: κυκλική μπανιέρα για λουτρό εφιδρώσεως EP και στεγανοποιημένος προθάλαμος EQ, εικ. 8). Η οικοδομική ιστορία αυτής της νησίδας με συστοιχίες κατοικιών ή κατοικίες σε σειρά δείχνει ότι κτίστηκε ένα συγκρότημα δύο κατοικιών με τα σχεδόν ίδιου μεγέθους σπίτια I και II.[11] Αυτός ο απλός, μακρόστενος τύπος σπιτιού είναι κατάλληλος κυρίως για μία συστοιχία: παρόμοιες συστοιχίες δύο σπιτιών και νησίδες με κατοικίες σε σειρά αποτελούν και την πρώτη ορατή οικοδομική δραστηριότητα στη συνοικία του Θεάτρου της Δήλου ενώ εμφανίζονται και σε άλλες πόλεις, όπως στην Πριήνη, τον Πειραιά και τα Άβδηρα.[12] Στη νησίδα των Χαλκών το αρχικό συγκρότημα των δύο κατοικιών επεκτάθηκε σε μία δεύτερη φάση κατά τρία σχεδόν ισομεγέθη «κανονικά σπίτια» (III-V/VI), από τα οποία το σπίτι II αναδιαμορφώθηκε σε μία μεγαλύτερη, πιο ευρύχωρη και πολυτελή κατασκευή. Οι οικίες I και II ενοποιήθηκαν και η οικία II επεκτάθηκε προς τα δυτικά και προς βορρά. Στην οικία I προστέθηκαν ένα αποχωρητήριο (EM) και ένα πολυτελές λουτρό (EP/EQ). Στην οικία II διαμορφώθηκαν ένα περιστύλιο με κιονοστοιχίες στις τρεις πλευρές του, μια πλούσια διακοσμημένη αίθουσα (*exedra* EE) για την υποδοχή των επισκεπτών καθώς και μία δεύτερη είσοδος του σπιτιού με πρόσβαση στη σκάλα προς τον ανεξάρτητα κατοικημένο επάνω όροφο. Το καινούργιο σπίτι I/II προσέφερε μία σαφώς μεγαλύτερη διαφοροποίηση των χώρων διαβίωσης, πολυτελείς εγκαταστάσεις υγιεινής και τη δυνατότητα να χρησιμοποιηθεί ο επάνω όροφος ξεχωριστά, δηλαδή να νοικιαστεί επικερδώς. Μετά τη μετασκευή, το σπίτι I/II διαφοροποιείται σημαντικά από τα υπόλοιπα σπίτια της συγκεκριμένης νησίδας, τα οποία είχαν σχεδιαστεί πιθανόν για νοικοκυριά παρόμοιου μεγέθους και ομοιογενούς κοινωνικοοικονομικής θέσης. Όταν δέχονταν τους καλεσμένους στα σπίτια αυτά, μπορούσαν να τους οδηγήσουν μόνο σε ένα από τα ολιγάριθμα δωμάτια με πολλαπλές λειτουργίες, στο συνήθως καλύτερα διακοσμημένο *oecus maior* ή στα δωμάτια του επάνω ορόφου, τα οποία τουλάχιστον στην οικία VII σύμφωνα με τα ευρήματα ήταν επιπλωμένα με εξαιρετική πολυτέλεια.[13] Είναι δυνατό, χωρίς όμως αυτό να έχει τεκμηριωθεί με βάση τα αρχαιολογικά ευρήματα ή τις φιλολογικές πηγές, ο εργολάβος που ξεκίνησε τη μετασκευή του σπιτιού I/II να ανέλαβε και την αποπεράτωση ολόκληρης της νησίδας. Θα μπορούσε τότε να νοικιάσει ή να πουλήσει τα υπόλοιπα σπίτια και με αυτό τον τρόπο, εν μέσω της οικοδομικής ανάπτυξης στο ελεύθερο λιμάνι, να ωφεληθεί από μία προσοδοφόρα επιχείρηση.

Από τις 102 μονάδες κατοίκησης στη Δήλο, οι 23 είναι απλά «κανονικά σπίτια» μέσου εμβαδού 120 τ.μ. (65-200 τ.μ.), τα οποία είναι, όπως όλα σχεδόν τα υπόλοιπα δηλιακά και ελληνικά σπίτια, κατά προτίμηση προσανατολισμένα προς βορρά και νότο και διαθέτουν ταυτόχρονα συστήματα υδροδότησης και αποχέτευσης. Άλλα 14 δείγματα αναγνωρίζονται ως παραλλαγή των «κανονικών σπιτιών», τα οποία, όπως η οικία II στη νησίδα των Χαλκών, απόκτησαν πολύ δημοφιλή στοιχεία, όπως περιστύλια και περισσότερα, κατά το δυνατό, πλούσια διακοσμημένα δωμάτια. Τα σπίτια αυτά, με εμβαδό από 118 έως 369 τ.μ., είναι σαφώς μεγαλύτερα από τα προηγούμενα. Σε εννέα περιπτώσεις αυτό στάθηκε δυνατό μέσω της πολυτελούς μετασκευής ενός απλού «κανονικού σπιτιού».[14] Απλά ή τροποποιημένα «κανονικά σπίτια» κτίστηκαν με τον τρόπο αυτό σε όλες τις συνοικίες της Δήλου. Φαίνονται όμως εξαιρετικά μικρά όταν συγκριθούν με τα οικόπεδα που έχουν αποκατασταθεί για τις ελληνιστικές κατοικίες άλλων ελληνικών πόλεων, όπως π.χ. στην Πριήνη 207 τ.μ., στον Πειραιά 242 τ.μ., στην Όλυνθο 294 τ.μ, στη Δούρα-Ευρωπό 311 τ.μ, στη Ρόδο 422 τ.μ.[15] Ακόμα και αν είναι δελεα-

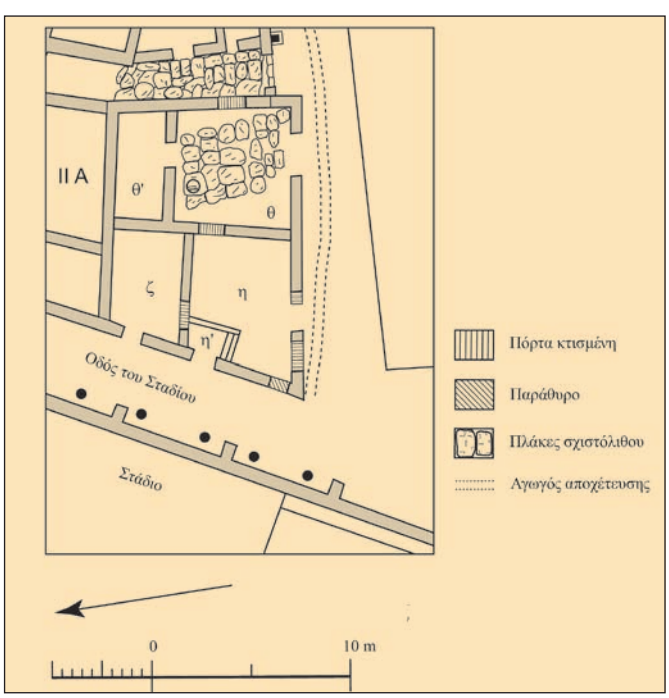

7. Δήλος, συνοικία του Σταδίου, νησίδα II, κάτοψη του συγκροτήματος z-q με τμήμα της οδού του Σταδίου.

στικό να ερμηνευθούν τα «κανονικά σπίτια» ως κάποιου είδους κατοικία, προορισμένη για τα μεσαία κοινωνικά στρώματα της Δήλου, η οποία θα στέγαζε μια οικογένεια πρέπει για τους λόγους που ήδη αναφέραμε να παραμείνει ανοιχτό το θέμα, ποιος πραγματικά κατοικούσε σε αυτά.

Η λιτή κατοικία

Το ένα τρίτο από τις 89 οικίες της Δήλου διαθέτει αποδεδειγμένα τις επονομαζόμενες *tabernae*, δηλαδή χώρους με πολλαπλές επαγγελματικές και εμπορικές χρήσεις (καταστήματα, εργαστήρια, αποθηκευτικοί χώροι, κ.λπ.), οι οποίοι είτε είναι εντελώς ανεξάρτητοι είτε συνδέονται με το σπίτι μέσω μιας πόρτας, και ανοίγουν συνήθως προς την πλευρά βασικών οδικών αρτηριών της πόλης (εικ. 2, 5, 6). Ενώ οι ανεξάρτητες *tabernae* μπορούν να νοικιαστούν επικερδώς σε ξένους, η διαχείριση των τμημάτων που συνδέονταν με τα σπίτια γινόταν πιθανώς από μέλη του νοικοκυριού.[16] Εκτός από αυτά, απαντούν επίσης και ξεχωριστά, πολύχωρα συγκροτήματα με *tabernae,* τα οποία διαφέρουν από τα σπίτια ως προς τη διάταξη και τον τυπικό εξοπλισμό, αλλά ωστόσο παρουσιάζουν στοιχεία, τα οποία συγκλίνουν υπέρ της κατοίκησης. Το συγκρότημα z-q στη νησίδα II της συνοικίας του Σταδίου με εμβαδό 104 τ.μ. περιλάμβανε αρχικά μία αυλή (q) με δεξαμενή και δύο εισόδους στα νότια και τα ανατολικά, ένα χώρο δίπλα στην αυλή (q΄) και δύο μεταξύ τους συνδεδεμένες *tabernae* (h, z), εκ των οποίων η μία επικοινωνούσε και με την αυλή (εικ. 7). Σε αυτή τη φάση το συγκρότημα λειτουργούσε τόσο ως κατοικήσιμος χώρος όσο και για εμπορικές δραστηριότητες. Ύστερα από ποικίλες τροποποιήσεις, δημιουργήθηκαν από το συγκρότημα αυτό τέσσερις ξεχωριστές μονάδες: η αυλή με το χώρο q΄, δύο ανεξάρτητες *tabernae* (h, z) και μία ξεχωριστή κατοικία στον επάνω όροφο, που ήταν προσβάσιμη από ανεξάρτητη σκάλα και επεκτεινόταν πέραν της οδού του Σταδίου που βρισκόταν μπροστά της. Στην αυλή θα μπορούσαν να μπαίνουν οι ένοικοι όλων αυτών των μονάδων με σκοπό την προμήθεια νερού, παραμένει ωστόσο αδιευκρίνιστο αν το συγκρότημα της αυλής χρησίμευε και για κατοίκηση και ποιες ήταν οι σχέσεις των ενοίκων και η κατανομή των χρήσεων των τεσσάρων μονάδων. Στην πρώτη, όπως και στη δεύτερη, οικοδομική φάση θα πρέπει το συγκρότημα αυτό να προσέφερε περιορισμένες δυνατότητες κατοίκησης και προπαντός να ήταν σχεδιασμένο για μία στενή αλληλεπίδραση οικιακών και εμπορικών δραστηριοτήτων. Συνολικά έχουν ταυτιστεί 13 τέτοια συγκροτήματα με εμβαδό από 47 έως 208 τ.μ., τα οποία βρίσκονται σε όλες τις συνοικίες, κυρίως όμως στην πυκνοκατοικημένη περιοχή του Θεάτρου, και είναι συνήθως χτισμένα σε υπόλοιπα οικοπέδων με «δύσκολα» σχήματα (σύγκρινε εικ. 6: FF-FI). Στα πιθανά αλλά όχι υποχρεωτικά συστατικά στοιχεία αυτών των συγκροτημάτων ανήκουν οι αυλές (σε 7 ή ίσως σε 12 περιπτώσεις), οι εγκαταστάσεις υδροδότησης (6), τα αποχωρητήρια (3 ή ίσως 4) και οι σκάλες (σε 3 ή ίσως έως 6, σε 2 με βεβαιότητα και σε άλλα 2 πιθανώς στον ανεξάρτητο πάνω όροφο).[17] Αυτά τα συγκροτήματα φαίνεται ότι χτίστηκαν ανεξάρτητα και πρέπει σαφώς να αποτελούσαν «δορυφόρους» των γειτονικών σπιτιών. Κατά συνέπεια, ίσως και οι κάτοικοι αυτών των συγκροτημάτων να ήταν ανεξάρτητοι, δηλαδή δεν είχαν απαραίτητα μία κοινωνικά εξαρτημένη σχέση με τους ενοίκους των πλούσιων γειτονικών σπιτιών.[18] Δεν θα ανήκαν βέβαια στην οικονομική ελίτ της δηλιακής κοινωνίας, αλλά δεν αντιπροσωπεύουν και το χαμηλότερο επίπεδο. Το τελευταίο το καταλάμβαναν μάλλον οι δούλοι, οι οποίοι ζούσαν σε μεγάλα νοικοκυριά ή ίσως στο πατάρι, πάνω από την *taberna* του αφεντικού τους.

8. Δήλος, νησίδα της οικίας των Προσωπείων, οικία Α. Άποψη του αποχωρητηρίου από βόρεια.

Η κατοικία στο ελεύθερο λιμάνι: μία σύνοψη

Η εντυπωσιακή ποικιλία οικιστικών μονάδων, από τις οποίες παρουσιάστηκαν εδώ εκτενέστερα μόνο τρεις τύποι, εμφανίζεται σε όλες τις συνοικίες της Δήλου, όπου όμως συνυπήρχαν διαφορετικές κοινωνικές τάξεις. Απουσιάζει λοιπόν η διαφοροποίηση των συνοικιών σύμφωνα με τα περιουσιακά στοιχεία, χωρίς όμως να είναι δυνατή και η κατηγοριοποίηση με άλλα κριτήρια, όπως η κοινωνική τάξη, η καταγωγή και η επαγγελματική δραστηριότητα.

9. Δήλος, νησίδα των Χαλκών, οικία Ι. Άποψη της κυκλικής μπανιέρας για το λουτρό εφίδρωσης (ΕΡ) από νότια.

Τα 89 σπίτια παρουσιάζουν, παρά τις μεταξύ τους διαφορές ως προς το μέγεθος και τη μορφή, πολλά κοινά στοιχεία ως προς τη βασική τους διαμόρφωση και τη διευθέτηση των συστατικών τους στοιχείων. Αυτή η ομοιογένεια ενδυναμώνεται από τις πολυάριθμες τροποποιήσεις, προπαντός των μικρών και λιτών σπιτιών, τα οποία προσπαθούσαν να εκσυγχρονίσουν και να εξευγενίσουν με πρότυπα τα μεγάλα και πλούσια σπίτια. Στα χαρακτηριστικά που ήταν πιο προσφιλή και προσέδιδαν μεγαλύτερο κύρος, και τα οποία προτιμώνται στις μεταγενέστερες μετασκευές, ανήκουν τα περιστύλια και οι κιονοστοιχίες, ο προθάλαμος και κυρίως ο διπλασιασμός των εισόδων του σπιτιού, οι πλούσια διακοσμημένοι χώροι υποδοχής και διαβίωσης, τα αποχωρητήρια και τα λουτρά. Αυτά τα κοινωνικά «γνωρίσματα αξίας» ή αλλιώς σύμβολα κύρους, κατασκευάζονταν συχνά μόνο στην ελάχιστη δυνατή κλίμακα και με τα φθηνότερα υλικά και θα μπορούσαν μάλιστα μερικές φορές να χαρακτηριστούν ως εντελώς άχρηστες «αναφορές» σε μνημειακότερα δείγματα – αυτό ωστόσο δεν μείωνε τη σπουδαιότητα που είχαν για τους ενοίκους των σπιτιών.[19]

Η αξία του περιστυλίου στην αρχιτεκτονική της ελληνικής κατοικίας είναι γενικά γνωστή, ιδίως όταν εκλαμβάνεται ως μίμηση και ως προσομοίωση της δημόσιας αρχιτεκτονικής (εικ. 3). Δεκαεννέα από τα 32 περιστύλια στις οικίες της Δήλου κτίστηκαν δευτερογενώς, πολλές φορές μόνο με έναν κίονα σε κάθε πλευρά ή ως «συμπτυγμένο» περιστύλιο με δύο ή τρεις μόνο κιονοστοιχίες, χωρίς στυλοβάτη και με διαφορετικά υλικά σε δεύτερη χρήση.[20]

Μόνο 18 σπίτια της Δήλου διέθεταν δύο εισόδους, οι οποίες συχνά βρίσκονταν σε δύο διαφορετικούς δρόμους, βελτιώνοντας έτσι την προσβασιμότητα του σπιτιού (εικ. 5). Διακρινόταν πάντα καθαρά μία κύρια είσοδος με πλούσια διακόσμηση και μία λιτή, παράπλευρη είσοδος, επιτρέποντας έτσι το διαχωρισμό της χρήσης τους σύμφωνα με την κοινωνική θέση (π.χ. καλεσμένοι έναντι των δούλων) και τις δραστηριότητες (π.χ. προμήθεια προϊόντων από τη δευτερεύουσα είσοδο).[21]

Αποχωρητήρια εντοπίζονται στο 68% των 102 οικιστικών μονάδων, ακόμα και σε λιτά συγκροτήματα κατοικιών-*tabernae* και σε μικρά, απλά «κανονικά σπίτια», ενώ στα σύγχρονα σπίτια άλλων ελληνικών πόλεων και γενικότερα στην ελληνιστική αρχιτεκτονική απαντούν σπανιότατα. Πρόκειται λοιπόν για μία τοπική ιδιαιτερότητα, η οποία δεν μπορεί προς το παρόν να αξιολογηθεί πλήρως, αλλά αποτελεί με βεβαιότητα έναν εξαιρετικά σημαντικό παράγοντα βελτίωσης της ποιότητας ζωής. Τα αποχωρητήρια ήταν συνήθως τοποθετημένα ακριβώς δίπλα στην είσοδο και μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν με την ίδια ευκολία από τα μέλη του νοικοκυριού και τους επισκέπτες (εικ. 8). Το ιδιαίτερα μεγάλο μήκος αρκετών αγωγών αποχωρητηρίων οδηγεί στην αποκατάσταση πολλαπλών θέσεων και, κατά συνέπεια, στο συμπέρασμα ότι οι χώροι αυτοί

μπορούσαν και όφειλαν να χρησιμοποιηθούν συλλογικά. Το φαινόμενο αυτό είναι κατά τα άλλα γνωστό μόνο σε δημόσιους χώρους.[22] Αλλά και η πολιτισμική ιστορία του λουτρού εμπλουτίζεται με νέα στοιχεία, αφού πολύ λιγότερα σπίτια της Δήλου ήταν εξοπλισμένα με ανεξάρτητα λουτρά σε σχέση, για παράδειγμα, με τα κλασικά σπίτια της Ολύνθου (7-10% των 89 σπιτιών της Δήλου αντί 25-31% των σπιτιών της Ολύνθου). Τα συγκεκριμένα λουτρά ήταν κατά κύριο λόγο μικρά και με λιτό εξοπλισμό και προφανώς προορισμένα για χρήση από τους ενοίκους του σπιτιού. Όμως, τέσσερις ιδιοκτήτες σπιτιών της Δήλου διέθεταν ιδιαίτερα μεγάλες κυκλικές μπανιέρες για λουτρά εφίδρωσης – μία μορφή ομαδικού χαλαρωτικού λουτρού που αποτελεί μία υψηλή καινοτομία στον ελληνιστικό κόσμο. Στα σπίτια είναι πιθανό να εξυπηρετούσε πρωταρχικά σκοπούς κοινωνικής προβολής, για παράδειγμα για την περιποίηση των καλεσμένων (εικ. 9). Την πολυτέλεια του ομαδικού χαλαρωτικού λουτρού μέσα στο σπίτι τους μοιράζονταν οι κύριοι των σπιτιών της Δήλου με λίγους ακόμη «ομοίους» τους στη Θήρα, τη Ρόδο και κυρίως σε πόλεις της δυτικής Μεσογείου (Monte Iato, Morgantina, Πομπηία, Σολούς).[23] Αντίθετα τα δηλιακά σπίτια σε υψηλό ποσοστό δεν διαθέτουν δική τους κουζίνα. Το μαγείρεμα γινόταν συνήθως σε φορητές μικρές εστίες σε καλά αεριζόμενους χώρους.[24]

Δηλιακά σπίτια όπως η οικία των Κωμωδών ή η οικία της Τρίαινας χαρακτηρίστηκαν συχνά ως ασυνήθιστα πλούσια και πολυτελή. Ακόμα και αν αυτή η εκτίμηση θα έπρεπε να τροποποιηθεί αν λάβουμε υπόψη τις πολυάριθμες λιτές κατοικίες και το συνολικά εξαιρετικά μικρό μέγεθος των κατοικιών, πολλά σπίτια ήταν πραγματικά καλύτερα διαμορφωμένα από τα αντίστοιχα παραδείγματα της κλασικής εποχής. Διέθεταν πολυτελή περιστύλια στις αυλές και άφθονα πλούσια δωμάτια διαφορετικού μεγέθους και μορφής, κατά προτίμηση ορατά και προσβάσιμα από την αυλή, χωρίς να έχουν διαμορφωθεί ως εξειδικευμένοι χώροι συμποσίου (ανδρώνες), όπως αυτοί που εξυπηρετούσαν την κοινωνική προβολή στα σπίτια της υστεροκλασικής περιόδου (εικ. 10).[25] Η αξιολόγηση αυτής της τάσης ιδωμένης μέσα από το πρίσμα της οργάνωσης του σπιτιού κρύβει δύο στενά συνδεδεμένα μεταξύ τους προβλήματα. Καταρχάς δεν μπορούν, ελλείψει επαρκών ευρημάτων και άλλων αξιόπιστων πηγών, να προσδιοριστούν με βεβαιότητα οι δραστηριότητες που λάμβαναν χώρα σε αυτά τα σπίτια. Διαφοροποιούνταν λόγω της ειδικής κοινωνικοοικονομικής κατάστασης του ελεύθερου λιμανιού σαφώς από αντίστοιχα, προγενέστερα σπίτια που βρίσκονταν στην ενδοχώρα; Υπήρχε ίσως λιγότερη οικιακή παραγωγή, αφού σε μια πόλη-λιμάνι πλείστες ανάγκες του σπιτιού θα

10. Δήλος, οικία των Τριτώνων, άποψη του *oecus maior* (ΑΕ) από ανατολικά.

καλύπτονταν από τις πολυάριθμες *tabernae,* μέσω εισαγωγών και μίας εξαιρετικά εξειδικευμένης οικονομίας;[26] Έφερε η έντονη εμπορική ζωή στο λιμάνι μία εντατικοποίηση της κοινωνικής ζωής –πέρα από τα όρια των γνωστών βραδινών συμποσίων–, μία μεγαλύτερη ποικιλία κοινωνικών εκδηλώσεων; Κατά δεύτερο λόγο δεν είναι ξεκάθαρο αν ο «εξευγενισμός» των κατοικιών ανάγεται αναγκαστικά στην αυξημένη σημασία της κοινωνικής ζωής ή στη γενικότερη βελτίωση της ποιότητας ζωής και των προτύπων διαβίωσης, χωρίς άμεση επίδραση κατά συνέπεια στον κοινωνικό ρόλο των σπιτιών. Χαρακτηρίζει ιδιαίτερα η πλούσια διακόσμηση, όπως στα σπίτια της κλασικής περιόδου, ορισμένους χώρους που προορίζονταν αποκλειστικά ή κατά κύριο λόγο για την υποδοχή των καλεσμένων, ή αυτοί χρησιμοποιούνταν και από όλους τους ενοίκους του σπιτιού ή αποκλειστικά από αυτούς; Ενσωματώνονταν στοιχεία πολυτέλειας ή, αλλιώς, σύμβολα κύρους, ιδίως οι «αναφορές» σε μνημειακότερα δείγματα, απαραίτητα για σκοπούς επίδειξης επιδιώκοντας συνεπώς να εντυπωσιάσουν τους θεατές, ή με την πρόθεση, συγχρόνως με το προηγούμενο ή πρωταρχικά, να δημιουργήσουν το χαρούμενο συναίσθημα της συμμετοχής στην ίδια πολιτισμική κοινή και την πολυτελή ζωή των πλουσίων;[27] Οι αυλές, συχνά με πλούσια διακόσμηση με ψηφιδωτά υψηλής ποιότητας, έπρεπε σε κάθε περίπτωση να χρησιμοποιούνται για την άντληση νερού από τα πηγάδια και τις δεξαμενές. Ουσιαστικά, μπορεί κανείς να υποθέσει ότι η αυλή –παρά τη ριζική αλλαγή στη μορφή της– λειτουργούσε ακόμα ως πολύπλευρος πυρήνας της οικιακής ζωής και σε κάθε περίπτωση ως ο κυριότερος παράγοντας οργάνωσης της κυκλοφορίας. Αυτό που άλλαξε δραματικά σε σύγκριση με τα σπίτια της κλασικής περιόδου ήταν το εύρος των χώρων κοινωνικής προβολής, που ήταν ορατοί και πιθανά προσβάσιμοι από τους επισκέπτες, όταν αυτοί εισέρχονταν στην αυλή (εικ. 2, 5). Αυτό δεν είχε αναγκαστικά ως αποτέλεσμα τη μείωση του κοινωνικού ελέγχου, εάν αυτό ήταν πραγματικά το ζητούμενο: επειδή οι περισσότεροι χώροι έκλειναν με πόρτες, μπορούσαν να διαχωριστούν τα μέλη του οίκου –π.χ. οι γυναίκες και τα παιδιά– ανά πάσα στιγμή εύκολα από τους ξένους επισκέπτες.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον για την οργάνωση των δηλιακών σπιτιών και νοικοκυριών παρουσιάζει η χρήση του επάνω ορόφου, τον οποίο, όπως αποδεικνύεται από τα κινητά ευρήματα και τις σκάλες, διέθετε το 72% του συνόλου των 102 οικιστικών μονάδων. Για δύο συγκεκριμένους λόγους δεν λειτουργούσαν ως ιδιωτικοί χώροι κατοικίας (για γυναίκες, παιδιά και δούλους), όπως πολύ συχνά έχει διατυπωθεί για τα σπίτια της κλασικής περιόδου. Πολλοί όροφοι στα σπίτια της Δήλου κατοικούνταν ανεξάρτητα, όπως αποδεικνύουν επιγραφές και αρχαιολογικά τεκμήρια (εικ. 2, 5, 6, 7).[28] Επίσης, σχεδόν όλοι οι επάνω όροφοι είχαν τουλάχιστον εξίσου πλούσια και τις περισσότερες φορές ευδιάκριτα πολυτελέστερη διαμόρφωση από το συνανήκον ισόγειο, και για το λόγο αυτό ίσως λειτουργούσαν και ως χώροι υποδοχής των επισκεπτών. Η διαμόρφωσή τους περιλάμβανε και πλατιά παράθυρα με εξαιρετικά πολυτελή πλαίσια με παραστάδες, που βρίσκονταν στις προσόψεις των σπιτιών και, σε συνδυασμό με τις αυλές, προσέφεραν πλούσιο φωτισμό στους χώρους του επάνω ορόφου. Παρά ταύτα, τα σπίτια με ανεξάρτητα διαμερίσματα στο ισόγειο και τον επάνω όροφο δεν διέθεταν πλέον όλο το εύρος της «ιδιωτικής σφαίρας» και του κλειστού χαρακτήρα που θεωρείται συνήθως ως βασικό χαρακτηριστικό των ελληνικών σπιτιών με αυλή. Τα διαμερίσματα του ισογείου και του ορόφου ήταν στενά συνδεδεμένα μέσω της οπτικής επαφής με τις αυλές και μέσω της κοινής χρήσης ορισμένων εγκαταστάσεων, όπως των προθαλάμων, των αποχωρητηρίων και της παροχής νερού στις αυλές.[29]

Τέλος, αξίζει να αναφερθεί ότι οι ιδιοκτήτες των σπιτιών ταυτοποιήθηκαν με βεβαιότητα μόνο σε μία περίπτωση: η Κλεοπάτρα και ο Διοσκουρίδης από το δήμο της Μυρρινούττης διαμόρφωσαν μία κατοικία στη νησίδα ΙΙΙ της συνοικίας του Θεάτρου. Η πολυεθνική και πολυπολιτισμική σύνθεση του πληθυσμού της Δήλου δεν αντικατοπτρίζεται σημαντικά στα σπίτια. Η εθνική ταυτότητα παρουσιάζεται, αν και εφόσον, μόνο σε ελάχιστα διακοσμητικά στοιχεία, όπως σε συγκεκριμένους τύπους δαπέδων ή σε εικονιστικές παραστάσεις, ιδίως στις επονομαζόμενες λατρευτικές τοιχογραφίες. Αυτές σε συνδυασμό με βωμούς και κόγχες προορίζονταν για τη λατρεία των Λαρήτων (*Lares Compitales*) (εικ. 2, 5, 6: σημειωμένη με Α), που ασκούσαν συνήθως οι δούλοι και οι απελεύθεροι Ρωμαίοι ή Ιταλοί. Από αυτό συμπεραίνεται ότι σπίτια με τέτοιου είδους τοιχογραφίες βρίσκονταν για κάποιο χρονικό διάστημα, που δεν είναι ωστόσο δυνατό να προσδιοριστεί, στην ιδιοκτησία κάποιου Ρωμαίου ή Ιταλού. Ωστόσο, δεν αποδέχονται όλοι οι ερευνητές το συσχετισμό συγκεκριμένων χαρακτηριστικών με την εθνικότητα ενώ παράλληλα σε πολλά σπίτια απαντούν πολλά και διαφορετικά εθνικά γνωρίσματα, πράγμα που δημιουργεί αμφιβολίες ως προς την ορθότητα αυτής της προσέγγισης.[30] Πολύ περισσότερο, λόγω της γενικότερης και εξαιρετικά μεγάλης ομοιογένειας των κατόψεων των σπιτιών, της διαμόρφωσής τους και, ιδίως, των συμβόλων κύρους, δημιουργείται η εντύπωση ότι στη Δήλο κατοικούσαν όλοι κατά την «ελληνική κοινή», εντελώς ανεξάρτητα από την εθνική καταγωγή τους.

Μετάφραση από τα γερμανικά:
Ελισάβετ Σιουμπάρα

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

[1] V. Chankowski, *Athènes et Délos à l'époque classique. Recherches sur l'administration du sanctuaire d'Apollon délien*, Αθήνα 2008, σ. 279-295.

[2] M. Trümper, «Das Quartier du théâtre in Delos. Planung, Entwicklung und Parzellierung eines "gewachsenen" Stadtviertels hellenistischer Zeit», *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 117 (2002), σ. 133-202˙ της ίδιας, «Ein klassisches Haus in Delos? Zur Chronologie der Maison O in der Insula III des Quartier du théâtre», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 127 (2003), σ. 139-165.

[3] Ph. Bruneau / J. Ducat, *Guide de Délos*. Quatrième édition refondue et mise à jour avec le concours de M. Brunet / A. Farnoux / J.-Ch. Moretti, Παρίσι 2005, σ. 33-44.

[4] Trümper, «Das Quartier du théâtre in Delos…».

[5] J. Chamonard, *Le Quartier du théâtre. Étude sur l'habitation délienne à l'époque hellénistique*, Exploration archéologique de Délos VIII, Αθήνα 1922/24˙ Ph. Bruneau *κ.ά.*, *L'îlot de la Maison des comédiens,* Exploration archéologique de Délos XXVII, Αθήνα 1970˙ G. Siebert, *L'Îlot des bijoux, l'Îlot des bronzes, la Maison des sceaux,* Exploration archéologique de Délos XXXVIII, Αθήνα 2001.

[6] Για το θέμα βλ. τις σχετικές μελέτες μου που παρατίθενται στη βιβλιογραφία. Στο M. Trümper, *Wohnen in Delos. Eine baugeschichtliche Untersuchung zum Wandel der Wohnkultur in hellenistischer Zeit*, Internationale Archäologie 46, Rahden/Westfalen 1998, καταγράφονται 91 σπίτια μερικώς ή πλήρως ανασκαμμένα, δύο από τα οποία –η οικία του Διαδούμενου και η οικία στο Φουρνί– ήταν χωρίς αμφιβολία λέσχες επαγγελματικών συντεχνιών και δεν θα εξεταστούν εδώ. Άλλα 13 συγκροτήματα κατοικιών-*tabernae* παρουσιάζονται στο άρθρο μου, «Modest housing in Late Hellenistic Delos», στο B. Ault / L. Nevett (επιμ.), *Ancient Greek Houses and Households: Chronological, Regional, and Social Diversity*, Philadelphia 2005, σ. 119-139. Ανεξάρτητες κατοικίες στον πάνω όροφο δεν καταγράφηκαν αναλυτικά, επειδή δεν είναι δυνατόν να αποκατασταθούν ούτε η διαρρύθμιση ούτε ο διάκοσμος που είχαν. Επομένως, η στατιστική ανάλυση βασίστηκε σε 102 οικιστικές μονάδες. Κτήρια που παρείχαν προσωρινό κατάλυμα σε ταξιδιώτες, όπως το καταγώγιο (η λεγόμενη Hôtellerie), οι εμπορικές εγκαταστάσεις στην ακτή και, πιθανόν, η Παλαίστρα του Γρανίτη και ορισμένες λέσχες επαγγελματικών συντεχνιών δεν εξετάζονται εδώ.

[7] Αυτό δεν μπορεί να διαπιστωθεί λόγω της ένταξής της στα οικοδομικά τετράγωνα μιας συνοικίας.

[8] Για τη μοναδική κατοικία της Δήλου που καταστράφηκε από πυρκαγιά, την οικία των Σφραγισμάτων, από την οποία διατηρήθηκε ένα πολύ σημαντικό μέρος του εξοπλισμού της, βλ. M. Trümper, «Die Maison des Sceaux in Delos – Ein "versiegelter" Fundkomplex? Untersuchungen zur Aussagekraft und Interpretation der Funde eines durch Brand zerstörten hellenistischen Wohnhauses», *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 120 (2005), σ. 317-416. Τα ευρήματα ωστόσο προέρχονται κατά κύριο λόγο από τον επάνω όροφο και δεν παρέχουν πληροφορίες για την πιθανή χρήση των χώρων.

[9] Ph. Bruneau, *Les mosaïques*, Exploration archéologique de Délos XXIX, Αθήνα 1972· M. Kreeb, *Untersuchungen zur figürlichen Ausstattung delischer Privathäuser*, Σικάγο 1988, σ. 51-55˙ R. Westgate, «Space and decoration in Hellenistic houses», *The Annual of the British School at Athens* 95 (2000), σ. 391-426˙ Bruneau / Ducat, *ό.π.*, σ. 125-130.

[10] Kreeb, *ό.π.*, σ. 55-57 ˙ Trümper, *Wohnen in Delos…*, σ. 170˙ Bruneau / Ducat, *ό.π.*, σ. 115-122.

[11] Trümper, *Wohnen in Delos…*, σ. 180-190˙ της ίδιας, «Βιβλιοκρισία του G. Siebert, *L'Îlot des Bijoux. L'Îlot des Bronzes. La Maison des Sceaux. 1. Topographie et Architecture*, Exploration archéologique de Délos XXXVIII, Paris 2001», *Topoi* 11/2 (2001), σ. 793-808˙ Siebert, *ό.π.*, σ. 55-84.

[12] Για τη Δήλο: Trümper, «Das Quartier du théâtre in Delos…»˙ για τις υπόλοιπες ελληνικές πόλεις: W. Hoepfner / E.-L. Schwandner, *Haus und Stadt im klassischen Griechenland,* Wohnen in der klassischen Polis I, Μόναχο 1994.

[13] Η οικία VII είναι η μοναδική που καταστράφηκε από πυρκαγιά στο οικοδομικό αυτό τετράγωνο, και για το λόγο αυτό διατηρήθηκε ένα τμήμα του εξοπλισμού της.

[14] Ακόμη επτά απλά «κανονικά σπίτια» μετασκευάστηκαν ή επισκευάστηκαν μεταγενέστερα, ανάμεσά τους και η γνωστή οικία της Κλεοπάτρας, έτσι ώστε στην αρχή τουλάχιστον 39 από τα 89 σπίτια (δηλαδή το 44%) ή 39 από τις 102 οικιστικές μονάδες (δηλαδή το 38%) ήταν «κανονικά σπίτια», βλ. Trümper, *Wohnen in Delos…*, σ. 108-109.

[15] Hoepfner / Schwandner, *ό.π.*

[16] Trümper, «Wohnen und Arbeiten im hellenistischen Handelshafen Delos. Kontexte und Verteilung der *tabernae*», στο M. Droste / A. Hoffmann (επιμ.), *Wohnformen und Lebenswelten im interkulturellen Vergleich,* Φραγκφούρτη / Νέα Υόρκη 2003, σ. 133-135.

[17] M. Trümper, «Modest housing in Late Hellenistic Delos», στο B. Ault / L. Nevett (επιμ.), *Ancient Greek Houses and Households: Chronological, Regional, and Social Diversity*, Philadelphia 2005, σ. 119-139.

[18] Στην Πομπηία, η στενή χωρική αλληλεξάρτηση οικιστικών μονάδων με ενοίκους διαφορετικών κοινωνικών τάξεων ερμηνεύτηκε πειστικά ως έκφραση ενός πυκνού δικτύου κοινωνικών σχέσεων αλληλεξάρτησης, βλ. A. Wallace-Hadrill, *Houses and Society in Pompeii and Herculaneum*, Princeton 1994, σ. 91-117. Ένα ανάλογο φαινόμενο παρατηρείται ίσως και στη Δήλο, στη νησίδα της οικίας των Προσωπείων.

[19] Trümper, *Wohnen in Delos…*, σ. 21-25.

[20] *Στο ίδιο*, σ. 40-52.

[21] *Στο ίδιο*, σ. 30-40˙ M. Trümper, «Space and social relations in the Greek *oikos* of the Classical and Hellenistic periods», στο B. Rawson (επιμ.), *A Companion to Families in the Greek and Roman Worlds*, Οξφόρδη (υπό έκδοση).

[22] M. Trümper, «Hellenistic latrines (3rd-1st century B.C.)», στο G. Jansen / A. Koloski-Ostrow / E. Moormann (επιμ.), *Roman Toilets. Their Archaeology and Cultural History*, BABESCH Suppl., Leuven (υπό έκδοση). Προς σύγκριση προσφέρονται τα πολυάριθμα αποχωρητήρια των σπιτιών της Πομπηίας, που στην πλειονότητά τους διέθεταν μία θέση.

[23] M. Trümper, «Bathing culture in Hellenistic domestic architecture», στο S. Ladstätter (επιμ.), *Städtisches Wohnen im östlichen Mittelmeer. 4. Jh. v. Chr. – 1. Jh. n. Chr. Konferenz Wien, 24.-27. Oktober 2007* (υπό έκδοση).

[24] Trümper, «Die Maison des Sceaux in Delos…», σ. 373-376.

[25] M. Trümper, «Differentiation in the Hellenistic houses of Delos. The question of functional areas», στο R. Westgate / N. Fisher / J. Whitley (επιμ.), *Building Communities. House, Settlement and Society in the Aegean and Beyond. Proceedings of a Conference Held at Cardiff University, 17-21 April 2001*, The Annual of the British School at Athens Suppl. 15, Λονδίνο 2007, σ. 323-334, με πρόταση αποκατάστασης των κλινών σε δωμάτια με πλούσια διακόσμηση: σε κανένα σχεδόν από αυτά τα δωμάτια δεν ήταν δυνατό να χωρέσουν άνετα και με ακρίβεια κλίνες συνηθισμένων διαστάσεων.

[26] Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι από τα ευρήματα της οικίας των Σφραγισμάτων (*ό.π.*, σημ. 8) απουσιάζουν τα υφαντικά βάρη, πολύ συνηθισμένα στα σπίτια της κλασικής περιόδου, μάρτυρες της παρασκευής υφασμάτων μέσα στο σπίτι, βλ. Trümper, «Die Maison des Sceaux in Delos…, σ. 395-396.

[27] Trümper, *Wohnen in Delos*, σ. 145-151˙ της ίδιας, «Wohnen und Arbeiten…»˙ της ίδιας, «Space and social relations…».

[28] Στις οικίες των Κωμωδών, των Τριτώνων, της Τρίαινας, στις οικίες I/II και IV της νησίδας των Χαλκών, στο συγκρότημα κατοικίας-*taberna* z-q στη νησίδα II της συνοικίας του Σταδίου και πιθανώς και στο συγκρότημα κατοικίας-*taberna* V της νησίδας των Χαλκών, οι επάνω όροφοι διέθεταν δική τους πρόσβαση και κατοικούνταν ανεξάρτητα.

[29] Trümper, *Wohnen in Delos…*, σ. 90-106˙ της ίδιας, «Material and social environment of Greco-Roman households in the East: The case of Hellenistic Delos», στο D.L. Balch / C. Osiek (επιμ.), *Early Christian Families in Context. An Interdisciplinary Dialogue,* Cambridge 2003, σ. 19-43˙ της ίδιας, «Space and social relations…».

[30] Trümper, *Wohnen in Delos…*, σ. 134-137, πρβλ. την οικία της Τρίαινας (εικ. 5), με στενόμακρη κάτοψη που ερμηνεύεται αντίστοιχα ως χαρακτηριστικό γνώρισμα της ρωμαϊκής ή της ελληνιστικής αρχιτεκτονικής˙ οι προτομές των θεοτήτων Χαντάντ και Αταργάτιδος στο ροδιακό περιστύλιο φανερώνουν επιρροές από τη Συρία˙ μία κόγχη δίπλα στην κύρια είσοδο θα μπορούσε να σχετίζεται με τη λατρεία των Λαρήτων (*Lares Compitales*)˙ τέλος, ένα δάπεδο του πάνω ορόφου ίσως έχει κατασκευαστεί με τεχνική εισηγμένη από την Ιταλία. Λεπτομερής ανάλυση στο Trümper, «Space and social relations…».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

BRUNEAU PH. *κ.ά.*, *L'îlot de la Maison des comédiens,* Exploration archéologique de Délos XXVII, Αθήνα 1970.

—, *Les mosaïques*, Exploration archéologique de Délos XXIX, Αθήνα 1972.

BRUNEAU PH. / DUCAT J., *Guide de Délos*. Quatrième édition refondue et mise à jour avec le concours de M. Brunet / A. Farnoux / J.-Ch. Moretti, Παρίσι 2005.

CHAMONARD J., *Le Quartier du théâtre. Étude sur l'habitation délienne à l'époque hellénistique*, Exploration archéologique de Délos VIII, Αθήνα 1922/24.

CHANKOWSKI V., *Athènes et Délos à l'époque classique. Recherches sur l'administration du sanctuaire d'Apollon délien*, Αθήνα 2008.

HOEPFNER W. / SCHWANDNER E.-L., *Haus und Stadt im klassischen Griechenland,* Wohnen in der klassischen Polis I, Μόναχο 1994.

KREEB M., *Untersuchungen zur figürlichen Ausstattung delischer Privathäuser*, Σικάγο 1988.

SIEBERT G., *L'Îlot des Bijoux, l'Îlot des Bronzes, la Maison des Sceaux,* Exploration archéologique de Délos XXXVIII, Αθήνα 2001.

TRÜMPER M., *Wohnen in Delos. Eine baugeschichtliche Untersuchung zum Wandel der Wohnkultur in hellenistischer Zeit*, Internationale Archäologie 46, Rahden/Westfalen 1998.

—, «Βιβλιοκρισία του G. Siebert, *L'Îlot des Bijoux. L'Îlot des Bronzes. La Maison des Sceaux. 1. Topographie et Architecture*, Exploration archéologique de Délos XXXVIII, Paris 2001», *Topoi* 11/2 (2001), σ. 793-808.

—, «Das Quartier du théâtre in Delos. Planung, Entwicklung und Parzellierung eines "gewachsenen" Stadtviertels hellenistischer Zeit», *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 117 (2002), σ. 133-202.

TRÜMPER M., «Ein klassisches Haus in Delos? Zur Chronologie der Maison O in der Insula III des Quartier du théâtre», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 127 (2003), σ. 139-165.

TRÜMPER M., «Wohnen und Arbeiten im hellenistischen Handelshafen Delos. Kontexte und Verteilung der *tabernae*», στο M. Droste / A. Hoffmann (επιμ.), *Wohnformen und Lebenswelten im interkulturellen Vergleich,* Φραγκφούρτη / Νέα Υόρκη 2003, σ. 125-159.

TRÜMPER M., «Material and social environment of Greco-Roman households in the East: The case of Hellenistic Delos», στο D.L. Balch / C. Osiek (επιμ.), *Early Christian Families in Context. An Interdisciplinary Dialogue,* Cambridge 2003, σ. 19-43.

TRÜMPER M., «Die Maison des Sceaux in Delos – Ein "versiegelter" Fundkomplex? Untersuchungen zur Aussagekraft und Interpretation der Funde eines durch Brand zerstörten hellenistischen Wohnhauses», *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 120 (2005), σ. 317-416.

TRÜMPER M., «Modest housing in Late Hellenistic Delos», στο B. Ault / L. Nevett (επιμ.), *Ancient Greek Houses and Households: Chronological, Regional, and Social Diversity*, Philadelphia 2005, σ. 119-139.

TRÜMPER M., «Differentiation in the Hellenistic houses of Delos. The question of functional areas», στο R. Westgate / N. Fisher / J. Whitley (επιμ.), *Building Communities. House, Settlement and Society in the Aegean and Beyond. Proceedings of a Conference Held at Cardiff University, 17-21 April 2001*, The Annual of the British School at Athens Suppl. 15, Λονδίνο 2007, σ. 323-334.

TRÜMPER M., «Hellenistic latrines (3rd-1st century B.C.)», στο G. Jansen / A. Koloski-Ostrow / E. Moormann (επιμ.), *Roman Toilets. Their Archaeology and Cultural History*, BABESCH Suppl., Leuven, υπό έκδοση.

TRÜMPER M., «Space and social relations in the Greek *oikos* of the Classical and Hellenistic periods», στο B. Rawson (επιμ.), *A Companion to Families in the Greek and Roman Worlds*, Οξφόρδη, υπό έκδοση.

TRÜMPER M., «Bathing culture in Hellenistic domestic architecture», στο S. Ladstätter (επιμ.), *Städtisches Wohnen im östlichen Mittelmeer. 4. Jh. v. Chr. – 1. Jh. n. Chr. Konferenz Wien, 24.-27. Oktober 2007*, υπό έκδοση.

WALLACE-HADRILL A., *Houses and Society in Pompeii and Herculaneum*, Princeton 1994.

WESTGATE R., «Space and decoration in Hellenistic houses», *The Annual of the British School at Athens* 95 (2000), σ. 391-426.

ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικ. 1: Σύμφωνα με Trümper 1998, εικ. 1.
Εικ. 2: Σύμφωνα με Bruneau κ.ά. 1970, πίν. A.
Εικ. 3-4: Bruneau κ.ά. 1970, εικ. 12, 29 και εικ. 110, πίν. 21.1 αντίστοιχα.
Εικ. 5: Σύμφωνα με Chamonard 1922/24, πίν. III-IV).
Εικ. 6: Σύμφωνα με Siebert 2001, σχέδιο III.
Εικ. 7: Trümper 2005 («Modest housing...»), εικ. 8.1.
Εικ. 8-10: Φωτ.: M. Trümper.

Houses in late Hellenistic Delos

Dr Monika Trümper

With over 100 excavated and well preserved houses, Delos presents the best example of residential architecture of the Late Hellenistic period in the Eastern Mediterranean. These buildings date from the period when the island was a free-trading port (167 - 69 BC) with a cosmopolitan and rapidly changing population. The houses of Delos have been brought to the public's attention in exemplary publications made by French archaeologists starting in the 1920s. In recent studies, these houses are seen as an important source of information regarding social structures, living and behavioural patterns, as well as their manner of evolving. In this article, modern trends in research are revealed through three case studies (The House of the Comedians, the Insula of the Bronzes, the dwelling-*taberna*-complex z-q on Insula II in the Theatre Quarter).

The author examines two points. First she looks at the variety of existing houses, the layout and decoration, the quality of living they provide, the distribution of these buildings on the Insulae (building blocks), the different neighbourhoods, while making guesses about their inhabitants.

Secondly, the author looks at the history of building which reveals the changes in the ways of living and probably in the social role played by these houses.

Most of the houses of Delos have much smaller dimensions than those of the Classical and Hellenistic period to be found in other towns. Compared, however, to houses of the classical period, they present important new features such as two entrances (a main one and a secondary or "tradesmen's" entrance), numerous and richly decorated rooms with different features and dimensions (no more androne). Furthermore these houses have latrines, luxury bathroom suites, as well as richly decorated upper floors for independent dwellings.

But was the residential architecture of Delos representative of that encountered in other late Hellenistic Greek towns or simply the result of the special conditions enjoyed by the free port? So far this question cannot be answered because of the lack of sufficient comparative material coming from the same era as that of Delos.